

פרשת משפטים "שלא עשני..."

פרשת המשפטים המופיעה מיד לאחר מתן תורה פותחת בדיני עבד ואמה מעם ישראל. בכך טמון מסר גדול: בני ישראל, שזכו לצאת מבית העבדים המצרי, מחויבים לשמור על חוויה זו כיסוד המוסר והמשפט לעתיד, ושומה עליהם לדאוג לזכויות העבדים, ולשחרר אותם מעבדותם בהגיע העת לכך.

ואכן, יציאת בני ישראל ממצרים נזכרת בפסוקים רבים כבסיס למחויבות ההיסטורית שלנו לדאוג לחלשים בחברה. בספר דברים, למשל, יש מצוות רבות שמייצגות ערכים חברתיים, והנימוק להן הוא: "וְזָכַרְתָּ בְּיַד עֶבֶד הַיִּיָּת בְּמִצְרַיִם וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ מִיָּד אֲדָמָה עַל כֵּן אֲנִי מְצַוְךָ לַעֲשׂוֹת אֵת הַדְּבָר הַזֶּה" (דברים כ"ד, יח). לשם השוואה, מההיסטוריה של תקופת המקרא ידוע שברוב התרבויות אף העבדים מאותו עם נוצלו לעבודת פרך, ומעמדם היה נחות ביותר, ללא זכויות ולעתים ללא סיכוי כלשהו להשתחרר. אם כן, הדאגה המיוחדת של התורה לעבד ולאמה מישראל בראש פרשת משפטים - בולטת לטובה בהשוואה לתרבויות אחרות בתקופת המקרא.

נדון בהקשר זה בשלוש הברכות הידועות מברכות השחר: "שְׁלֹא עֲשֵׂנִי גֹי", "שְׁלֹא עֲשֵׂנִי עֶבֶד" (יש לשים לב שהעבד כאן אינו עבד עברי אלא עבד כנעני) ו"שְׁלֹא עֲשֵׂנִי אִשָּׁה". ברכות אלו גורמות לרבים מאתנו קשיים והרהורים רבים אודות יחס התורה לעמים אחרים, לעבדים ולנשים. בהקשר זה הועלו לאורך הדורות פירושים מגוונים, וקולמוסים רבים נשתברו בסוגיה.¹ אציין כאן מספר מקורות ונקודות למחשבה, שיקטינו את עצמתם של קשיים אלו.

ראשית, אין להסיק משלוש ברכות בלבד - שאינן מקור ראשוני (פסוק, משנה וכיו"ב) - מסקנות כלליות על יחס התורה למעמדם של אומות העולם, עבדים ונשים. כדי להסיק על יחס כללי יש לעיין היטב גם במקורות הרבים בספרות חז"ל, בפוסקים ובדברי הוגי דעות של מחשבת ישראל לדורותיהם.

1. ראו למשל במחקרו המקיף של הרב פרופ' יוסף תבורי: "The Benedictions of Self-Identity and The Changing Status of Women and of Orthodoxy", in *KENISHTA - Studies of the Synagogue World*, Bar-Ilan University Press, 2001, pp. 107-138.

שנית, הרשימה המקורית של ברכות השחר מופיעה במסכת ברכות (ס ע"ב). רשימה זו מכילה ברכות על פי השלבים השונים של ההשכמה, הכוללים הודאה על הטוב שהשפיע עלינו ה' וכן ברכות על המצוות המתקיימות בשעה זו. לא מפתיע, אם כן, שברכות "שלא עשיתי" אינן מופיעות כלל וכלל במקור זה; שכן הן עומדות בניגוד גמור לאופיין של כל שאר הברכות. שלוש הברכות מופיעות - אם כי בנוסח שונה מעט - בגמרא במנחות (מג ע"ב). הגמרא אומרת, בשם רבי מאיר, ש"הייב אדם לברך שלש ברכות בכל יום, אלו הן: שעשיתי ישראל, שלא עשיתי אשה, שלא עשיתי בור", דהיינו עם הארץ. ברכות אלו, אם כן, אינן הדבר הראשון שעל האדם לומר בקומו, אלא מהוות חלק מתודעתו הלאומית.

שלישית, נוסח שלוש הברכות הוא על דרך השלילה. זאת בניגוד לכל שאר הברכות, בהן אנו מודים על חלקנו בדרך חיובית: "אשר קדשנו במצוותיו וצונו..."; "אשר בהר בנו מכל העמים..." ועוד. חז"ל לימדו אותנו לברך על חלקנו הטוב, בבחינת "איזהו עשיר - השמחה בחלקו" (אבות פ"ד מ"א), וכפי שאומרים באנגלית *count your blessings*, אך הנוסח "ברוך שלא עשיתי כמו מישהו אחר" אינו נפוץ בתלמוד. נהפוך הוא: אף על ראיית בעלי מומים שונים ואף על שמועות רעות קבעו חז"ל ברכות בניסוח חיובי: "ברוך משנה הבריות" ו"ברוך דיין האמת", כדי שנתייחס גם אליהם באופן חיובי. ברור, אם כן, שגם בברכות אלו לא התכוונו חז"ל למשמעותן השלילית, אלא למשמעות החיובית העולה מהן - לא עשיתי גוי אלא ישראל וכדומה. דבר זה עולה גם מהגמרא המביאה אותן, שבה נשללת אמירת ברכה בנוסח "שלא עשיתי בור", כיוון שהיא מהווה התנשאות על עמי הארץ. במקומה אומרת הגמרא שיש לברך "שלא עשיתי עבד", ומציינת שאין בכך התנשאות, כיוון שהעבד אינו חייב בכל המצוות, ואם כן אנו מברכים על חיובנו במצוות, ולא על כך שאיננו עבדים.

מעניין לציין שהפילוסופים היוונים השתמשו ממש באותו הנוסח. תלמידי סוקרטס, הפילוסוף היווני הדגול, הודו - בכניסתם אל ביתו - על כך שנולדו בדורו של סוקרטס, ושלא נולדו ברברים (דהיינו בני עמים אחרים), עבדים או נשים, כי אחרת לא היו זוכים ללמוד בקרבם של סוקרטס או של מורים אחרים. חוקרים רבים טענו, שאולי נוסח ברכות אלו אין מקורו בדברי חז"ל, אלא הוא שאול מהיוונים,² שתבותם שלטה בארץ ישראל באותה עת.

ברכות השחר - שמקורן במסכת ברכות - נאמרו תחילה על סדר ההשכמה בבית, ורק בשלב מאוחר יותר הוכנסו באופן קבוע לסידור. שלוש הברכות "שלא עשיתי" הן ממקור אחר, מסכת מנחות, ואינן חלק אינטגרלי מברכות ההשכמה. מכל מקום, כשם שבברכות

2. ראו: הרב אהרן ליכטנשטיין, "טובה חכמה עם נחלה", ממלכת כהנים וגוי קדוש (ירושלים תשמ"ט) עמ' 29.

ההשכמה אנו מודים לה' על היום החדש ועל חובותינו כבני תורה ומצוות - כך גם שלוש הברכות "שלא עשיתי" באות לשדר בדיוק את אותו מסר חיובי. גם אם הניסוח של שלוש הברכות מעורר רושם של יוהרה וזלזול בעמים אחרים, בנשים ובעבדים - הרי ניתן לייחס זאת לחיקוי הנוסח היווני המקורי. גם אם כיום ברכות אלו גורמות לרבים מאתנו הרהורים וקשיים, עלינו להבין שהן מבטאות הודאה על חלקנו כיהודים המחויבים בתורה ובמצוות, ואין בהן מסר של זלזול במעמדו של אף אחד אחר.